

סיפורי סבתא

"מעשיות העם" של האחים גרים לא סופרו להם מפי העם, אלא מפי משכילים צעירים, ולא יועדו לילדים אלא למבוגרים. חלק ניכר מהן אפילו לא היו ממקור גרמני אלא צרפתי, אך זה לא מנע מהאחים להציג את עבודתם כמפעל אותנטי של הצלת המורשת הספרותית הגרמנית מכלייה שביט זהר

מעשיות, האוסף המלא, האחים גרים. תירגם מגרמנית: שמעון לוי. ספרית פועלים, 595 עמ', 47 שקלים למעשיות האחים גרים יש היסטוריה בת כמעט 200 שנה, והסיפור על האופן שבו נכתבו הפך בעצמו לאגדה שזכתה גם היא לחיים ארוכים ומאושרים. אגדה זו מספרת איך היה היו שני אחים חרוצים, יאקוב (1785-1863) ווילהלם (1786-1859) גרים, שירדו יום אחד אל העם בכפרים כדי לשמוע, לאסוף ולשמר את המורשת הלאומית הגרמנית האמיתית, זו שבאה לידי ביטוי במעשיות העם המסופרות מדור לדור. במשך שנים, כך מספרת האגדה, עברו שני האחים מכפר לכפר ברחבי גרמניה ורשמו בדייקנות את מעשיות העם ששמעו מפי כפריות זקנות. כפריות אלה סיפרו להם מעשיות בנות מאות שנים, וידעו לספר אותן בעל פה וללא שינוי. יאקוב ווילהלם גרים שבו הביתה עם שלל המעשיות ופירסמו אותן, כפי שהן, כקובץ מקורי ואותנטי המבטא את רוחו של העם הגרמני. כדוגמה למספרות אופייניות הציגו בהקדמה לקובץ שלהם כפרייה זקנה אחת, פראו פימן, שסיפרה להם מעשיות עם רבות, ומספרת זקנה אחרת, "מריה" שמה, ששירתה כאומנת בבית אמו של וילהלם. האגדה הזאת על מקור המעשיות הפכה לרב המכר המצליח ביותר של האחים גרים, ששבו וסיפרו אותו, גם בטקסטים מלומדים להלכה, שוב ושוב. אולם מאז שהחוקר הגרמני היינץ רלקה גילה את כתב היד המקורי של האחים גרים מ-1810, החלו להיווצר הבקיעים הראשונים בחומה המשוריינת של האגדה על אודות מקורן וטיבן של מעשיות הילדים והבית של האחים גרים. כבר מעבודתו של רלקה, שהשווה בין כתב היד המקורי של גרים מ-1810 לבין הקבצים שפירסמו החל מ-1812 ועד להוצאתה של המהדורה הסופית ב-1857, התברר כי האחים גרים שיכתבו, ערכו ועירבבו בין גרסאות שונות של המעשיות; הם האריכו אותן או קיצרו מאוד, לפיטעמם, ובעיקר שינו והוסיפו מפרי עטם למעשיות הילדים והבית שפרסמו. המבוכה סביב האותנטיות של מעשיות האחים גרים גברה פי כמה כשהתבררו ממדיהשל ההטעיה. חוקר מגטינגן ושמו אוטר, שמחקרו התפרסם ממש לאחרונה (1993), בחן ביסודיות ובשקיפה את המקורות של המעשיות. הוא גילה שהאחים גרים הקדישו אמנם זמן רב לאיסוף המעשיות, אבל את רוב זמנם עשו לאו דווקא בדרכיגרמניה ובכפריה, אלא בספריות. לא מעט מסיפורי המעשיות נלקחו מכתבי עת חדשים וישנים, מקבצים אחרים של סיפורים ומעיתונים, שגזירים לא מעטים מהם נמצאו בעיזבונם של האחים. הסתבר כי בהרבה כישרון ובעבודה מחושבת ומיומנת הפכו האחים גרים את כל השלל הזה למעשיות, לכאורה אותנטיות ומקוריות, לא אחת באמצעות זיווגן למקור עתיק או דמוי-עתיק. רק חלק מהמעשיות סופרו לאחים גרים ולסופרים אחרים מפי מספרים שונים. גם הביוגרפיה של המספרים והמספרות לא התאימה בדיוק לדימוי המקובל של מספרים "בני העם הפשוט". התברר שהאחים גרים כמעט שלא יצאו מפתח ביתם כדי לאסוף את המעשיות, ובוודאי שלא נדדו ברחבי גרמניה לחפש את המספרות הקשישות שומרות הגחלת. הם הזמינו את המספרים והמספרות לביתם, ושם, ככל הנראה על כוס קפה ועוגה, שמעו מפייהם את המעשיות. מספרי המעשיות לא היו זקנות כפריות פשוטות; היו אלה צעירים משכילים (בעיקר צעירות) מן המעמד הבינוני או הגבוה, שנמנו עם חוג מכריהם וגרו בסביבות עיר מגוריהם, קאסל שבמחוז הסן. רבים מהמספרים באו מבתי ממוצא הוגנוטי, שבחלקם היתה נהוגה הצרפתית כשפת הבית, ולכן אפשר להניח שחלק מהם, לפחות, סיפרו סיפורים שמקורם צרפתי. הגברת פימן, זו שתוארה כמקור לסיפורים רבים שבאוסף, לא היתה זקנה שגדלה ביער - כפי שהוצגה בתיאור הרומנטי של האחים גרים - אלא אשה משכילה ממוצא הוגנוטי, דוברת צרפתית, שגדלה בבית בורגני עשיר ולמדה בבית ספר. גם "מריה" לא היתה אומנת קשישה אלא אחת מהנשים הצעירות בנות משפחה של דורותיאה וילד, שנישאה לוילהלם גרים. התברר גם שהאחים לא העלו על הכתב את המעשיות כפי שסופרו להם. הם רשמו אותן בעיקר לפי הזיכרון, אחרי ששמעו אותן בפעם הראשונה או אחרי פעמים נוספות. לא היו אלה, אם כן, מעשיות עם שהשתמרו "בטהרתן" בקרב האיכרים הפשוטים וביטאו את "רוח העם הגרמני", אלא מעשיות שכבר עברו שורה של מסנות, שסופרו בקרב משכילים יודעי ספר ונשענו על ספרות כתובה. חלק ניכר מהן אפילו לא היה ממקור גרמני אלא צרפתי. כל זה, כמובן, לא מנע מהאחים גרים להציג את מפעלם כמפעל אותנטי של הצלה מכלייה של המורשת הספרותית הגרמנית. בהתלהבות, כמעט התלהמות, תיארו את חורבן המורשת הגרמנית, שהצליחה לשרוד ולהשתמר רק במעשיות האלה. בהקדמה למהדורה הראשונה של המעשיות מ-1812 הישוו את עצמם לקוצרים המגלים את הזרעים האחרונים לאחר תום הקציר: "כך קורה גם לנו בראותנו שמכל העושר ההוא של מורשת הספרות הגרמנית לא שרד כמעט כלום, אף לא זכר לקיומה, חוץ משירי עם ומעשיות בית תמימות אלה. האח והכיריים, עליות הגג, החגים, שדות המרעה והעיריות בדומייתם, ומעל לכל כנפי הדמיון - אלו היו המשוכות שגוננועליהן מפני הכליה ושהודות להן עברו מדור לדור". הגילוי בדבר ההטעיה של מקורות האחים גרים גרם לא מעט מבוכה, ומפעלם זכה לכינוי "ההונאה הגדולה של ההיסטוריה". אבל הונאה גדולה אין כאן, שהרי מדובר בפעילות מוכרת וכמעט רגילה של יצירת מסורת לאומית. בהעדרה של מסורת של טקסטים שהיתה נחוצה כדי ליצור ולבסס זהות לאומית ותרבות לאומית משותפת, היה צריך להמציא את המסורת הזאת ולהציג אותה כמסורת אמיתית ושורשית של מורשת עתיקת יומין. וזה בדיוק מה שעשו האחים גרים. לפיכך הם זכורים כמי שהעניקו לגרמניה, ובעצם לאירופה כולה, את הנכס של המעשייה העממית-הלאומית, וזאת באמצעות שני הכרכים של "מעשיות הילדים והבית" (Kinder und Hausmarschen). במקצועם היו בלשנים, אבל עבודתם בתחום זה, ספרי העזר והלקסיקונים שכתבו, ואפילו "חוק גרים" בבלשנות הקרוי על שמם, כמעט ונשכחו, והם מוכרים היום רק בקרב החוגים הקרובים לעניינם. כחוקרים ובלשנים ביקשו לחקור את הלשון הגרמנית ה"מקורית", לשחזר את ההיסטוריה ואת אוצר המלים ה"טהור" שלה, כמו את המנהגים והאמונות של העם הגרמני. באיסוף מעשיות הילדים והבית שלהם התחילו מתוך העניין הבלשני וההיסטורי בלשון הגרמנית ובמנהגים של העם הגרמני. מי שעודד אותם לאסוף את המעשיות היה הסופר

קלמנס ברנטאנו, שפירסם בעצמו אוספים של שירי עם ומעשיות. האחים נענו לבקשתו לאסוף ולשלוח אליו מעשיות, וכך נולדו "מעשיות הילדים והבית של האחים גרים". מעשי הטעיה בדרך כלל משאירים עקבות. כאשר ברנטאנו ביקש מהם את האוסף ב-1810, הכינו האחים עותק נוסף ושלחו אליו 49 מעשיות. ברנטאנו החליט משוםמה לא לעשות בהן שימוש, והשאיר את המעשיות במנזר באלזס. אלה נמצאו מחדש רק בשנת 1920, ורק לאחר מלחמת העולם השנייה החלו לחקור אותן. אז התגלו ההבדלים ביניהן לבין הנוסח שהאחים גרים החליטו לפרסם בעצמם, ושעליו דיווחו שאלה הן מעשיות שבאו מפי העם בצורה ישירה ופשוטה, בדיוק כפי שסופרו מדור לדור, שכן: "קסמה של האמת קשת העורף... חזק לאין שיעור ובר קיימא יותר מכל המעשיות פרי הדמיון". שני הכרכים הראשונים של מעשיות הילדים והבית, שכללו 156 סיפורים בלווית הערות מדעיות, ראו אור ב-1812 וב-1815. מאז המשיכו האחים גרים להוציא מהדורות נוספות, עד המהדורה השביעית האחרונה והמוסמכת שראתה אור ב-1857, וכללה 200 מעשיות. למהדורות אלה הוסיפו טקסטים חדשים והשמיטו אחרים. נוסף על כך הם שינו ממהדורה למהדורה את הטקסטים ועיבדו אותם כך, שיתאימו יותר ויותר לטעם הבורגני הפרוטסטנטי. בין השאר, השמיטו רכיבים ארוטיים ומיניים, הוסיפו מרכיבים נוצריים והדגישו את תפקידי המינים על פי הנורמות של החברה הפטריארכלית - הבעל אדון הבית והמפרנס, האשה עקרת בית ואם. הם ניקו ושיפצו את הטקסטים ביסודיות. מלים זרות ממקור צרפתי שונו כדי להכשיר את הלשון הגרמנית, כל אפיזודה שהדיפה ריח של קתוליות סולקה, והטקסטים הותאמו לטעמה של הבורגנות החסודה של תחילת המאה ה-19. כך, לדוגמה, המירו את אונס הבתולות במטבע הלשון "כבודה נפגע" ואת העובדה שמתחת לגרדומים צמחשורש מזרע הנתלים ציינו רק בלטינית. האחים גרים כלל לא כיוונו את אוסף המעשיות לילדים. הן נועדו לקוראים המבוגרים בני העילית הספרותית, שגילו עניין בשיבה למקורות ראשוניים ולטבע. לספרות הילדים סופחו המעשיות רק מאוחר יותר, וגם אז רק בחלקן ותוך כדי שינויים ניכרים בנוסח המקור. בהקדמות שכתבו, הדגישו האחים גרים במפורש שאוסף המעשיות שלהם אינו מתאים לילדים. הם חשבו שכדי שילדים יוכלו לקרוא אותן יש לעבדן ולהתאימן ליכולת ההבנה שלהם, בעיקר מבחינה סגנונית. ובאמת, החל מהמהדורה השנייה של מעשיות הילדים והבית עיבדו האחים גרים את הטקסטים מתוך כוונה שיתאימו גם לילדים, ומאוחר יותר גם הוציאו מהדורה מיוחדת לילדים. המהדורה הראשונה של מעשיות האחים גרים לילדים יצאה לאור דווקא באנגליה, ב-1856. בעקבות זאת הוציא וילהלם גרים את ה"מהדורה הקטנה" (Kleine Ausgabe) @}ובו אותם 50 סיפורים שעובדו לילדים על פי העיבוד באנגלית. גם עיבוד זה יצא במהדורות נוספות עד 1858. עד כמה הצליחו האחים גרים ביצירת הדימוי של איסוף מעשיות-עם אותנטיות, אפשר ללמוד מן העובדה שעד היום, אף שהידע המחקרי על גרים נעשה זמין יותר ויותר אפילו בעיתונות, ממשיכים לכתוב עליהם על פי הדימויים והמיתוסים שביקשו ליצור ולהנחיל. זאת ועוד, מתוך הנחה שהמעשיות נותנות ביטוי לרוח האמיתית של העם, תלו בהם תלי תלים של פרשנויות. המעשיות נתפסו כגילום המושלם של רוח העם הגרמני, ולכן יוחסו להן האכזריות הגרמנית וניצני האנטישמיות, נוסף על סל הארכיטיפים של האנושות, שלא לדבר על המיתוסים האנושיים היסודיים ועל יסודות הפסיכולוגיה. עד כמה מופרכות הפרשנויות שתלו במעשיות, אפשר ללמוד מבידיקת כל אחת מהן. אם אמנם הן המקור והביטוי לאכזריות הגרמנית, איך אפשר להסביר את העובדה שהאחים גרים דווקא ריכזו לא אחת נוסח אכזרי של מעשייה צרפתית? למשל, "כיפה אדומה" בנוסח הצרפתי של שרל פרו, מסתיימת בסוף מר בעוד שגרסת גרים "חסה" על הילדה ומצילה אותה ואת סבתה בסוף שכולו טוב. אבל גם כאן אין חוקיות ברורה. הנוסח הצרפתי של סינדרלה מרוכך הרבה יותר מאשר הנוסח של גרים, כך שאי אפשר להסיק מהן מסקנות כלשהן - לא בדבר האכזריות הצרפתית ולא בדבר האכזריות הגרמנית - ואת השורשים לה צריך לחפש במקום אחר. ואיך אפשר לטעון שמעשיות הנותנות ביטוי ל"רוח העם הגרמני" הן בחלקן ממוצא צרפתי ברור? גם את שורשי האנטישמיות והנצינול-סוציאליזם קשה למצוא במעשיות האחים גרים, בהתחשב בעובדה שרק באחת מן המעשיות מככב יהודי כגיבור הסיפור, ובאחרות כמעט ואין מופיעים יהודים. נכון הוא שהאחים גרים הקנו למעשייה אחת - "יהודי בסבך הקוצים" - אופי אנטישמי מובהק במקום האופי האנטי-קלריקלי שהיה לה במקור, כפי שכבר הראה הנרי וסרמן. אבל יש לראות זאת כחלק מהתאמת המעשיות לנורמות הפרוטסטנטיות שלא היו מוכנות לקבל מעשייה אנטי-קלריקלית. בניסיון לתלות בקולר של מעשייה אחת את האנטישמיות המודרנית כולה יש משום הגזמה פרועה. לכן תמוהה במיוחד ההערה בגב הספר העברי, התופסת שם מקום נכבד, וקובעת בדעתנות מפוקפקת כי "בת הקול האנטישמית הצורמת במעשיות אחדות נקלטה מהמקור העממי, ואיננה תוספת של האחים". האם בדברים חסרי שחר אלה ביקשה ההוצאה להגן על עצמה מפני האשמה בדבר פרסום של טקסטים אנטישמיים, או שמא מי שכתב את גב הספר לא קרא את המעשיות עצמן וגם לא למד דבר על האופן שבו שיכתבו האחים גרים את המעשיות? מעשה התרגום היה ראוי להיעשות בהקפדה רבה יותר. משום מה העדיף המתרגם לטשטש את ניסיונם של האחים גרים ליצור מפתחות לשוניים שונים בתוך הטקסט, להדגיש באמצעות הסגנון את אופיו של המספר הנאיבי כביכול, ולהבחין בין לשון דיבור של ילדים לבין לשון דיבור של מבוגרים. ההאחדה הלשונית של הטקסט יוצרת השטחה שאיננה מאפיינת את המקור ועומדת בניגוד גמור לכוונות הלשוניות של האחים הבלשנים. הנה דוגמה אחת, רק כדי לסבר את האוזן. כיפה אדומה מקבלת הנחיות מאמה לפני יציאתה לדרך, ועל כך היא משיבה: "אני אעשה הכל בסדר כמו שצריך". בתרגום של לוי הביטוי הילדותי קמענה הפך לביטוי תקניוגובה: "איטיב לעשות הכול". לאחר שכיפה אדומה נחלצת בעזרת הצייד מבטן הזאב היא אומרת בטון מבוהל המעיד על כך שלא הבינה באיזו סכנה היתה: "אח, כמה נבהלתי, כמה שהיה חשוך בתוך הגוף של הזאב!". לוי בוחר להגביה את דבריה: "וי, כמה נבהלתי! כמה חשוך היה בתוך גוף הזאב!". יש גם מקום להצר על כך שהתרגום אינו כולל את ההערות רבות העניין של האחים גרים, הנכללות בכל מהדורה מלאה של המעשיות, וגם על כך שהספר זכה לעטיפה מכוערת במיוחד. אבל הערות אלה מתגמדות מול המפעל עצמו. במשך שנים רבות הכיר הקורא בעברית רק מעט ממעשיות האחים גרים, וגם אותן בעיבודים שונים ומשונים, שכוונו בעיקר לילדים. לא אחת הקשר בין לבין האוסף המקורי של מעשיות האחים גרים היה מקרי בהחלט. סוף סוף זכינו לכך שהאוסף המלא של המעשיות רואה אור בעברית. התרגום המלא, הכולל את 200 המעשיות, עשר האגדות לילדים וכן 28 המעשיות של הנספח (שהוצאו מן המהדורה הסופית של 1856-1857, אבל מקובל לכלול אותן היום באוספים המלאים של גרים) מהווה ללא ספק נכס חשוב לספרות המתורגמת בעברית. התרגום של שמעון לוי מביא את מעשיות הילדים והבית של האחים גרים למקומן הראוי, למדף הספרות הקלאסית המתורגמת ללא עיבוד וללא צינור. מעט יותר מ-150 שנים נדרשו לספרות העברית עד שזכתה במעשיות האחים גרים במלואן ובשלמותן. עכשיו יש תרגום בעברית של הספר כפי שהיה במקור, כאשר ראה אור לראשונה ב-1812, וכפי שהוא קיים גם היום בכל לשונות אירופה כמעט. לכן יש מקום לברך על עצם המפעל ולהכיר תודה למתרגם

ולהוצאה. גם אם האגדה על האחים לא היתה אלא המצאה, מעשיות האחים גרים היו - ונתרו - אבן פינה בתרבות המערבית.

פרופ' זוהר שביט עוסקת בחקר תרבות הילד בקבוצת מחקר התרבות, אוניברסיטת תל אביב
פורסם בתאריך - 15/03/1995